

Limite. ISSN: 1888-4067
nº 13.2, 2019, pp. 101-122

Passau, presenti i futuro da Fala

The Past, Present and Future of *A Fala*

Ana Alicia Manso Flores
Universidad de Extremadura
aamansofl@unex.es

Tamara Flores Pérez
Universidade de Aveiro
tamaraflorosperez@ua.pt

Fecha de recepción: 15-01-2019
Fecha de aceptación: 22-02-2019

Resumin

O presenti artículo expón o panorama sociolingüístico da Fala. Pa issu, o traballu ha súa dividíu en tres seccións correspondentis au passau, presenti i futuro. Na primeira parti se fai unha revisión da literatura alreor das obras máis relevantes. A continuación, é mostrau o estau actual desta modalidai lingüística a partir dos resultaús dunha encosta sobre usús i actitudis feita a alumnus de secundaria; xuntu a estis datus se analiza o processu de castellanización. Pa terminar, son tratás algunhas cuestións de planificación lingüística i normativización. Con esti recorriu se vai a obsevar comu, a pesar de que o número de falantis é mui altu, a penetración da lingua tectu elimina paulatinamení o léxicu autóctonu, por esta razón, se facín necessarias medías que garanticin a súa protección.

Palabras clavi: Fala – usús – actitudis – protección lingüística

Abstract

This article has as its goal to lay open an outlook of the sociolinguistic landscape of *Fala*. Thus, this work is divided into three sections corresponding respectively to the past, present and future. In the first part, a literature review is carried out around the most relevant works. The next step deals with the current state of this linguistic modality based upon the results of a range of common uses and attitudes to high school students. In addition to these data, the process of

‘Spanishization’ is analyzed. To conclude, some issues of language planning and its normalization are discussed. In so doing, and despite the fact that the number of speakers is rather high, the penetration of the reference language gradually tends to eliminate the native lexicon, it is expected that specific measures will be adopted since they appear as fundamental to guarantee its protection.

Keywords: *Fala* – uses – attitudes – linguistic protection

1. Introducción

A Fala, valego o xalimegu, é o glotónimo que recibí a variedade lingüística do Val de Xálíma-Ellas (o Val de Xálíma, do Ellas, o Valle de Jálama) que se encontra no puntu noroccidental de Extremadura, fronteira ao mesmu tempu con Portugal i Salamanca. Nesti entornu conformau por Valverdi du Fresnu, As Ellas i San Martín de Trebellu, adopta unhas características propias, motivu por o que en ca lugar recibí un nomi diferenti: valverdeiru, lagarteiru i mañegu, respectivamente.

É chamativu a disparidai de nomis pa referirsi a unha lingua, realidai nun allea a oitras modalidais lingüísticas ás que se ha prestau atención con rigor científicu fai, relativamente, poicu tempu, casu do galegu-asturianu; menus frecuente é a alternancia no topónimo que intenta abarcar a zona ondi é utilizá dita variedade. Tan antiguas son as propostas comu os intentus de glotónimo, i, precisamenti, falamus de “intentus” porque niñunha ha súa aceptá plenamente por os falantis.

Nós hemus optau por continuar utilizando “Fala”, pois é a forma máis aceptá hoixi aunque imprecisa, por issu é que na escrita a colocación en maiúscula permiti diferencialo do sustantivu común, unha observación que ia había súa proposta por a Asociación Cultural A Nosa Fala. Tamén por o nivel de aceptación e identificación hemus querú usar a forma Val de Xálíma-Ellas ia que, por unha parti, Xálíma, a pesar de que é o nomi dun picu en San Martín de Trebellu, é o que máis tradición ten desde que os estudiosos portugueses o popularizaran a principius do siglu XX; si ben, o feito de ser un lugar mui específico nun solu dos lugares ondi se fala poi creal confusión, i de feito, a serra se extendería a zonas de fala castellana. Istú, comu recollí Costas (2013: 74, nota 68) foi advertíu por Domingu Frades, estudioso i escritor mañegu; desde entoncis o filólogo galegu comenzó a utilizar Ellas, pois esti é un ríu conectau co Tajo que recollí as aguas do Val, sin embargo, nun é tan usau, por mutu que pareza máis razoabli. En consecuencia, hemus querú unificar o nomi en Val de Xálíma-Ellas

porque especificaría a parti do Xálíma que verti as súas augas no río Ellas.

É interesante observar que unha coixa tan simpli como é precisar un topónimo se convirti en fonti de polémicas, ao igual que outras mutas cuestións relacionás co orixen i o establecimentu das relacións con outras linguas i variedades. O último tema de debati é a cuestión da planificación lingüística o a creación dunha ortografía; unha decisión irrelevanti pa mutus usuarios i especialistas tendu en conta, como defendin, que a Fala ten ia máis de oitucetus anos de vida i tó apunta a que issu vai a continuar dessa maneira, outra coixa é a calidai da lingua que se transmiti.

Nesti traballu hemus querú recoller tós estis asuntos que tratan sobre o estau do cuestión, o nivel de usu e a calidai, i as previsións que, na nosa opinión, pasan por decisións de carácter político; ditu, de outra forma, vamus a tratal o passau, presenti i futuro da Fala.

2. Passau: estau da cuestión

As caisi doscentas publicacións sobre a Fala mostran un crecenti interés por esta variedade; a istu habería que añadir traballus de fin de máster, grau i tesis que se están ficendu en distintas universidais.

Un recorriu bibliográfico mostra cómo esta modalidade lingüística ha súa objetu de estudiu por parti de importantis figuras da Filoloxía. Costas (2000: 298) propuña un cuadro clasificatorio, reproducíu por algunhus autoris (Riobó i Sartal, 2004: 45; Haßler, 2006: 640; incluso en Wikipedia¹) i modificau por otros (Manso, 2016^b: 202), ondi aparecin sintetizás as hipótesis de distintos autoris sobre u orixen da Fala:

Hipótesis de orixen	Autor
Portugués	Berjano (1909), Krüger (1914), Fink (1929) Bierhenke (1929), Onís (1930), Vasconcelos (1933), Espinosa -hijo- (1935). Zamora Vicente (1967), Martín Galindo (1999).
Gallego	Teissier (1982), Frías Conde (1997), Fernández Rei (2000).

¹ [https://es.wikipedia.org/wiki/Fala_\(valle_de_J%C3%A1lma\)](https://es.wikipedia.org/wiki/Fala_(valle_de_J%C3%A1lma))

Gallego-portugués arcaico con leonesismos	Cintra (1959), Menéndez Pidal (1960), Maia (1977), Rei Yelmo (1999), Gargallo Gil (2007), González Salgado (2009).
Dialecto de transición del gallego-portugués i el astur-leonés	Viudas (1982) i Radatz (2006).
Tercera rama del tronco común gallego-portugués	Juan M. Carrasco (1996).
Tercera rama pero evolución a partir de la gallega	Costas (1999).
Subdialecto leonés	Martín Durán (1999).

Fig. 1. Hipótesis sobre el origen de la Fala (Manso, 2016^b)

O feito de ter un autor como irradiador dunha corrente de pensamento permiti establecer outra clasificación en torno a cuatro obras, atendendo a súa transcendencia na literatura e investigación posteriores.

2.1. “Português dialectal na Região do Xalma” (Vasconcelos, 1933)

Desde o *Diccionario* de Madoz (1849) hasta a elaboración deste artigo, habían aparecido varios textos, por exemplo, o de Berjano (1909) sobre o vocabulario da Serra de Gata, tema tratao por os autores da escola de Hamburgo, Fink (1929^{ab}) o Bierhenke (1929). En 1930 tamén se publicaran algunhas notas de Onís sobre o mañegu. Unhas anos antes se habían podido ler os primeiros textos na Fala (López Vidal, 1910; o o anónimo na revista local *La chocolatera*, 1929). Tamén Vasconcelos había escrito unhas páxinas sobre o mañegu en 1927 i 1929.

Se ha seleccionau o artigo de 1933 porque é o primeiro en tratar por extenso i en profundidade as tres falas, cunha dedicación máis ampla á variedade de San Martín. Comprende un estudo fonético, morfosintáctico, etnográfico i unhas breves notas de léxico. Ademais, o sei planteamento sobre o orixe portugués dialectal é hoixi reproducido i tomou como argumento por aqueles autores que defendin esta ascendencia xuntu coa proximidade a Portugal. É máis, Leite de

Vasconcelos é o primeiru en xustificar abertamenti esta hipótesis con un estudiu riguroso, basi de cualquer investigación relacioná co tema, pesi a que esté obsoletu i presenti algúns puntus dudosos.

2.2. A linguagem dos Foros de Castelo Rodrigo (Cintra, 1959)

Cuando ia se había aceptau a ascendencia portuguesa, Cintra publicó a súa investigación, un análisis destis foros que tenrían unha lingua parecía á do Val i que sería un galegu antigo. Se observa a súa importancia en Maia (1977), autora do primeiru traballu minuciosu sobre léxicu, quin parti desti planteamentu pa ficer o sei análisis comparativu entre as zonas de Sabugal, Alamedilla i Xalma, zona á que afectarían. Posteriormente, i inda que nun haberá mutas máis publicacións hasta os noventa, será de amplia relevancia pa os traballus citaus a continuación, i otros tantus que reproducirán a hipótesis da repoblación galega (Gargallo, 1999; Almaraz Pestana, 1998; Iglesias, 2010; Carrasco, 1996).

2.3. “Breve caracterización das falas (fundamentalmente galegas) do Val do Río Ellas” (Costas, 1992)

Si hai un momentu clavi nos estudius da Fala, son dúas pequenas anécdotas que permitiran a súa “internacionalización”. Falamus dessi momentu que tantu recordan compañeirus de Galicia en 1991, cuandu un camioneiru valverdeiru apareceu no programa “Galicia, sitio distinto”; chegaba assí á actual región galega u coñocimentu máis ben oficial desta variedai. Un anu dispois o professor da Universitat de Barcelona, José Enrique Gargallo Gil, presenta unha pequenísima descripción sobre a Fala que fai chegar a Francisco Fernández Rei, especialista en Historia da lingua i Variación lingüística do galegu.

Temus assí unha divulgación nos ámbitus científico i popular que levan a Xosé-Henrique Costas a visitar os tres lugares i redactar esti primer artículo de 1992. É a primeira descripción moderna da Fala, iniciu do camiño desti investigador, con máis de vinti artículos científicos ao respectu i otros tantus de divulgación. Ha parecíu pertinenti destacalo postu que o sei fundamentu e hipótesis sobre a adscripción “fundamentalmente galega” aporta outra perspectiva do estudiu de Cintra en cuanto que insisti na presenza dun galegu arcaicu. Esta visión o convertirá en cita obligá pa tós os autoris que están de acordo con o sei planteamentu (Fernández Rei, 2000; Frías, 1997) o opostos a él (Galindo, 1999; Maragoto, 2011).

2.4. “Hablas i dialectos portugueses o galaico-portugueses en Extremadura. Parte I” (Carrasco, 1996)

Esti é un dos traballus ondi se fai máis evidenti o planteamentu de Cintra. Destaca porque é cita obrigá de tós os especialistas que siguin esti traballu (Gargallo, 1999; Rei Yelmo, 1997; Salvador Plans, 2002), incluso Costas aproveita a metáfora do árbuli, ondi o troncu do galegu-portugués dá lugar a tres ramas lingüísticas: galegu, portugués i Fala. Assí, Costas considera que a Fala procedería non dunha rama paralela á galega i portuguesa, sinon de outra que ha evolucionau a partir da galega cando esta comenzaba a crecer.

Tantu a descripción feita por Costas comu a hipótesis sobri o orixe proposta por Carrasco, a máis aceptá na actualidai, permitiran, en certa maneira, nun dar carpetazu ao tema, pero sí configurar unha basi coa que dar un saltu a outros aspectus, que tiñan i tenin certa urgencia, comu a recopilación de léxico, as cuestións de política lingüística o as relacións coa ortografía i a escritura. A confluencia destas circunstancias ligás, por suposto, á propia evolución da Filoloxía i a Lingüística en cuanto a métodos i consideracións sobri linguas (o galegu foi considerau comu un dialectu do portugués hasta fai relativamenti poicu), posibilitan que un gran número de investigadores desde distintos núcleus de estudo (Galicia, Extremadura, Polonia, Portugal, etc.), se haian aproximau i se sigan aproximandu ás falas do Val de Xálama-Ellas. Cuestión aparti é o sei estau en cuanto a nivel de usos, actitudis i calidai.

3. Presenti

3.1. Os usos

Que a Fala goza dunha gran vitalidai, en cuanto a número de falantis, é unha realidai evidenti i caisi envidiabi. Basta con dar un paseo por as súas callis pa darsi conta de que a gran maioría das persoas siguin usandu con orgullu a súa lingua materna. Mostras desta circunstancia son a escritura na variedai local de rótulos de establecementus i productus (*A Boíga, Os Arcus, Val de Xálama, Xalimegu*), sinalética bilingüi o monolingüi (*Calli A Palla, Calli Céciris*), o nomis de locais públicos (*Centru de Soidi, IESO Val de Xálama*). Tamén reseñabi é a presenza nas redes sociais, sin duda algunha, a proba evidenti desta vitalidai; desta forma, Whatsapp i Facebook se han convertíu nun verdadeiru instrumentu de conservación, i o máis important: pon en contactu aos falantis de aquí i aos emigrantis.

Duranti o cursu 2015-2016, tuvemos a oportunidai de tantear i comprobar una serie de cuestións de actitudis lingüísticas i usus. Pa issu, partindu das encostas feitas anteriormenti (cincu autoris en varius anos), redactamus unha encosta que sería proposta aos zagais i zagalas do IESO Val de Xálma.

Unha das coixas máis interesantis desta experiencia foi a sorpresa ao presentar a dita encosta redactá na Fala. O que chamó a atención non foi a novedai, sinón o feito de ter un papel oficial escrito na lingua materna, problamentí era a primeira vé que tiñan nas súas mans un documentu de certa oficialidai.

Pois ben, os resulta²s mostraran que dos 111 informantis, 86,49% han vivíu sempris nalgún dos tres lugares; sin embargo, caisi un 95% se considera *falanti*, porcentaji de usuarios que sigui sendu mui altu en comparación aos estudos anteriores. Pa explicar os motivos pa non utilizar a Fala, habería nesti sentíu que considerar ca casu por separau i ter en conta si algún dos padris nun é nativu. Igualmente a metai dos zagais que nun son fillus de falantis han aprendíu a falar, mutus delis dispois de haber estau vivindu no Val comu mínimu seti anos. O restu, o ben nun usan esta variedai porque nun se fala no entornu familiar, o levan menus de 4 anos vivindu alí.

Por otra parti, comu é habitual, os que sí son *falantis* nos explican que sempris cambian ao castellanu si o receptor nun é falanti. É por issu que nos contextus de usu vai a utilizar a súa variedai cos seis compañeiros pero nun cos professoris. Assí mesmu, os índicis de utilización máis altus aparecin en ámbitus máis distendíus comu compras o relacións sociais.

Nesta encosta tamén preguntábamus por a lingua de escritura. A tendencia general é o castellanu, sencillamenti porque é o mediu na que han aprendíu a ficelo. Assí pois, alrededor do 40% di que nun escribi en Fala, pero no WhatsApp esti porcentaje ascendi a un 94%.

En conclusión, mutas das cuestións que hemus vistu parecin mantersi establis con poica variación: a elección da lingua dependi da situación comunicativa, i son mui poicus os que nun falan sin niñunha razón de fondu. Os datos expostos son bastanti esperanzadoris, sobri tó si os comparamus coa situación de outras linguas minoritarias en España, comu o aragonés, en cuia zona geográfica o 82% da población usa exclusivamenti o castellanu, o no portugués de

² Publicaus parcialmenti en Manso (2016^a: 6).

Oliveira, lingua na que tamén se está perdendo a transmisión generacional. A Fala é unha das linguas con máis vitalidade dentro do panorama lingüístico europeo, pero, ¿por cuánta tempo?

3.2. O proceso de asimilación lingüística

Si ben, como comentábamos, a Fala goza dunha vitalidade envidiábel en comparación a outras linguas minorizadas (máis delas con un número de falantes moi superior), reflicte nos datos de usos e actitudes que analizábamos anteriormente, nas últimas décadas está sufrindo un proceso de asimilación lingüística que ca ve máis a distancia das súas raíces. A falta de protección, a escolarización obrigatoria e exclusiva en castelán, o feito de que o castelán era a lingua das élites e é a lingua da administración e o sector servizos, a crecente influencia dos medios de comunicación, o abandono das actividades tradicionais e o paso dunha sociedade rural a unha máis urbana están orixinando un proceso de castellanización que se ven notando desde os anos oitenta e que afecta a todos os niveis da lingua.

No nivel léxico, encontramos multitude de dobretes³ forma autóctona-forma foránea: *agarrar-coller*⁴, *carballeiro-roble*, *castelo-castilla*, *costas-espalla*, etc. En moitos casos aínda nun encontramos tal alternancia nas dúas formas e o termo patrimonial está desaparecido ou a punto de desaparecer: *estoimar-ahorrar*, *miñoca-lombría*, *albas-cenizas*; e tantos outros.

Ademais do nivel léxico, o máis permeábel á entrada de castellanismos, encontramos numerosas interferencias fonéticas, morfolóxicas e sintácticas. No nivel fónico as máis considerábeis teñen que ver con o sistema de sibilantes; así, aparece a velar fricativa sorda [x], como no caso de “lijía” ou “granja”, en substitución da fricativa prepalatal sorda [liʝja] ou da africada prepalatal sonora [ˈgrandʒa]. Por o que respecta ao nivel morfolóxico, sirvan meramente de exemplo algunhas das mostras que presentamos a continuación:⁵

- Interferencias na formación do plural: *igualis*, *azulis* (e non *iguais*, *azuis*).

³ No primeiro lugar colocamos o termo patrimonial e, no segundo, o castellanismo correspondente.

⁴ *Coller*, orixinalmente, só se utilizaba con frutos.

⁵ Para consultar outras interferencias fónicas, morfosintácticas e léxicas, véase Costas González (2018: 339-341).

- Morfología verbal: *estuvimus, coñozcu, disculparmi* (por *estuvemus, coñozu, disculpeimi*).
- Desprazamentu das formas pronominais de cortesía por as de 3ª persoa do singular: *¿Le poñu mais?* (en lugar de *¿Vos poñu mais?*).
- Interferencias nos pronomis interrogativos: *¿Quinis vamus?* / *¿Quiénis son?* (en ve de *quin*).
- Non contracción de preposición + artigo: *en o, de a, in a* (en lugar de *no, da, na*).

4. O futuro é a planificación lingüística

4.1. A Fala i o sistema educativo

Un cambio significativo nas actitudes i no ambiente social é a aceptación da Fala como parte integrante do sistema educativo. É así, a educación na lingua materna, un dereito recoñecido por a UNESCO. Nun fai tantos anos a Fala era prohibida na escola como medio de comunicación entre os mininos. Actualmente, sin embargo, son mutos os profesores, nativos i non nativos, que están introducindo pouco a pouco a Fala no currículo educativo i outros aspectos, como a rotulación do espazo escolar.

Proba disto son, por exemplo, os portafolios de lingua en Fala dos centros de educación infantil i primaria dos tres lugares, i o proxecto “Guía del entorno” do IESO, desenvolveu no curso 2017/2018.⁶ Este proxecto se encuadra na metodoloxía dos ABP (Aprendizaje Basado en Proxectos), nos que a tradicional unidade didáctica é substituída por un proxecto que implica distintas asignaturas i contidos. Neste caso, se levou a cabo a elaboración dunha “Guía del entorno”, que consistía en facer unha especie de guía turística, neste caso dos tres lugares, para a que debían estudar varios compoñentes do entorno comarcal, ambiental i natural, i entender o contexto social i cultural. Por exemplo, para falar do entorno natural teñen que adquirir unha serie de coñecementos impartidos desde varias asignaturas: en Ciencias Naturais se estudia xeoloxía i topografía, climatoloxía, hidroloxía, unidades de relieve i xeoloxía, i tipos de relieves; en Matemáticas, a representación gráfica de distancias i altitudes, cálculos de velocidades i tempo, i volume; tradución ao Inglés de rutas e itinerarios, etc.

⁶ Agradecemos a colaboración dos centros educativos con a cesión desta información, particularmente, á profesora de Lingua castelá i literatura, Mª Elsa González Sánchez, que tamén é unha das principais impulsoras de iniciativas relacionadas con a Fala neste centro.

Esta é solu unha das iniciativas que se están levando a cabu. Convén reseñar que tós estis movementus partin da voluntai de professoris i maestrus implicaus, ia que nun se recibi ningún tipu de compensación. Cualquer actividai a facin usandu as posibilidais que a administración presenta sin incurrir na ilegalidai. Pareci, desta maneira, que estamos no momentu de tomar máis iniciativas de planificación lingüística.

4.2. Medías de protección

4.2.1. A Carta Europea pa as Linguas Regionais i Minoritarias

En cuantu a medías de protección lingüística, a Fala está cuberta por a *Carta Europea para as Linguas Regionais i Minoritarias* (CELROM), tratau internacional que foi aprobau no anu 1992 por o Comité de Ministrus do Consellu de Europa i que entrou en vigor en 1998. Foi firmá por o Estau español o mesmu anu da súa aprobación i ratificá en 2001.

A CELROM é un convenio diseña pa a protección i conservación das linguas regionais o minoritarias falás en Europa comu parti esencial do sei patrimoni cultural. En palabras de Ramallo Fernández, representanti de España no Comité de Expertus do Consellu de Europa:

el instrumento legal más relevante para la protección y para la promoción de las lenguas minoritarias en Europa. De hecho, es el único tratado internacional vinculante para la protección de lenguas minoritarias, lo cual permite considerarlo como el instrumento de política lingüística más importante del mundo. (Ramallo Fernández 2017: 1)

Esti mesmu autor analiza os puntos débiles⁷ da *Carta*, a cual “no es [...] el instrumento perfecto para abordar las problemáticas que entraña el tratado, es decir, todo lo que rodea a la protección y promoción de las lenguas minoritarias en Europa” (Ramallo Fernández 2017: 4). A CELROM nun é, desde o nossu puntu de vista, un fin en sí mesmu, pero sí un complementu garantista das políticas dos Estaus cuia aceptación ten un importante valor simbólico.

A pesar das carencias da CELROM, comu a ausencia de medías coercitivas no casu de incumprimentu da mesma, é a única disposición legal de cariz lingüístico na que está ampará a Fala. No

⁷ En Ramallo Fernández (2017) encontramos unha revisión crítica dos 25 anos de vigencia da CELROM.

textu do tratau se estableci unha serie de objetivus i principius pa toas as linguas (recollús no artículo 7) i uns artículos de principius máis detallaus que, no casu de España, se aplicarían ás linguas cooficiais (catalán, galegu, euskera i aranés). A generalidai dos seis principius poi considerarsi desde dois prismas: comu unha flexibilidai que permiti diferentis adaptaciós o unha ambigüedai que dificulta unha concretización que necessariamenti há de diferir dunha lingua a oitra, tendu en conta factoris de mui diversa índoli. Os principius que competin á Fala (art. 7) son, resumíus, os seguintes (a traducción é nosa):

- a) o recoñocimentu das linguas regionais o minoritarias comu expresión da riqueza cultural;
- b) o respetu da área geográfica;
- c) a necesidai dunha acción resolta de fomentu das linguas regionais o minoritarias, con o fin de salvaguardalas;
- d) a facilitación i/o o fomentu do empreu oral i escritu das linguas regionais o minoritarias na vida pública i na vida privá;
- f) a provisión de formas i medius adecuauas para a ensinanza i o estudiu das linguas regionais o minoritarias en tós os niveis apropiáus;
- g) a provisión de medius que permitan aprender unha lingua regional o minoritaria aos non-falantis que residan na área en que se emprea essa lingua, si assí o desean;
- h) a promoción de estudos e investigación sobre as linguas regionais o minoritarias nas universidais o centrus equivalentis;
- e) o manteñimentu i o desarrollu de relacións, nos ámbitus cubertus por esta Carta, entre os grupos que usin unha lingua regional o minoritaria i oitrus grupos do mesmu Estau que falin unha lingua utilizá de maneira idéntica o parecía, assí comu o establecimentu de relacións culturais con oitrus grupos do Estau que utilicin linguas diferentis;
- i) a promoción de formas apropiás de intercambius transnacionais, nos ámbitus cubertus por esta Carta, pa as linguas regionais o minoritarias utilizás de maneira idéntica o semellanti en dois o máis Estaus (CELROM 1992: 6-7).

O control dos avancis, retrocessus o estancamentus con respectu a esti tratau é realizau por o Comité de Expertus do Consellu de Europa, quin monitoriza o grau de cumprimentu da *Carta* en periodus de tres anos. Pa tal fin, os Estaus que ratificorin a CELROM

presentan un informi⁸ que será evaluau por esti comité, o cual, ademais, leva a cabu unha ronda de contactus presenciais coas autoridais i coas ONGs que velan por a promoción i preservación das linguas correspondentis. Con toa esta información, o Comité de Expertus redacta un informi i un compendiu de propostas pa que o Comité de Ministros elabori as súas recomendacións.

Hasta esti momentu foran publicaus cinco informis. A Fala apareci recollía no informi terceiro (adoptau en 2008 sobri o periodu 2006-2009) i no cuarto (adoptau en 2015 i que cubri o periodu 2010-2013) i está ausenti nos tres restantes. Existi, por tantu, unha falta general de información por parti da Xunta de Extremadura. Esti silenci é extensibli ás peticións levás a cabu por os consistorius municipais i as asociacións a organismus comu Presidencia, Consellería de Educación i Cultura o Consellería de Fomentu, Vivenda, Ordenación do Territoriu i Turismo.⁹ Por o que respecta aos informis nos que sí há información, esta é discutibli: ben porque a información é errónea o parcial, ben porque as accións de protección o difusión foran frutu de iniciativas locais, grupais o individuais, sin máis apoiu institucional.¹⁰ O máis chamativu é que, dispois de haber aparecíu nos informis terceiro i cuarto, nun aparecera niñunha información sobre a Fala no último informi, publicau en 2018 i correspondenti ao periodu 2014-2016. Tal situación foi denunciá a través dun *Manifestu pa o Cumprimentu da CELROM* por a Asociación Cultural A Nosa Fala i por Além Guadiana (asociación que promovi a cultura portuguesa en Olivenza¹¹), o cual se expusu nunha roda de prensa i, posteriormente, se envió ao Comité de Expertus do Consello de Europa. O final do manifestu (inéditu) reza da seguinte maneira:

Por todo ello, por lo que suponen nuestras lenguas como elemento cultural, por su contribución a la diversidad, por ser un recurso económico que no podemos permitirnos el lujo de perder,

⁸ No casu español o elabora o Ministerio da Presidencia i pa as Administracións Territoriais.

⁹ Por o menus pa o periodu 2014-2016, que foi o analizau antis da celebración do *Foro de Debate sobre a Carta Europea para as Linguas Rexionais ou Minoritarias* en Santiago de Compostela en xuniu de 2017. Parti da información que aquí recollemus se deriva das conclusións desti mesmu encontru, no que participó unha de nós comu representante de A Fala. Para mais información, vid. Ramallo (2018).

¹⁰ Un análise pormenorizau das informacións que aparecin sobre A Fala no terceiro informi se poi consultar en Costas González (2013b).

¹¹ No informi tampoicu aparecía información algunha sobre a situación do portugués oliventinu.

lanzamos una llamada para que desde las instituciones acariñen un patrimonio que es nuestro y es de todos, y a su necesaria implicación para que nuestras lenguas sigan siendo vivas y sigan dando vida a nuestros pueblos. En definitiva, una llamada a que se hagan efectivos los derechos lingüísticos recogidos en el artículo 7 de la CELROM para todas las lenguas regionales y minoritarias del territorio, sin excepción.

4.2.2. Legislación autonómica

Si analizamus a legislación doméstica, o artículo 3 da Constitución Española delega as competencias en materia lingüística ás comunidais autónomas i os seis estatutos.¹² No casu extremeño, nun existi recoñocimentu estatutariu para A Fala nin para ningúnha outra lingua extremeña; únicamente se menciona, como competencia exclusiva da comunidade autónoma, a “protección de las modalidades lingüísticas extremeñas” (art. 9.47, Estatuto de Autonomía de Extremadura) i o fomento da identidade extremeña a través da “investigación, desarrollo y difusión de los rasgos sociales, históricos, lingüísticos y culturales de Extremadura” (art. 7).

No marco legislativo autonómico, o instrumento jurídico con que contamos é a Lei de Patrimonio, a cual regula, seguindo o exposto na introducción, a competencia exclusiva de comunidade en materia de

patrimonio cultural histórico-arqueológico, monumental, artístico y científico de interés, en el folklore, tradiciones y fiestas de interés histórico o cultural, en el fomento de la cultura y defensa del derecho de los extremeños a sus peculiaridades culturales, los museos, archivos y bibliotecas de interés para la Comunidad Autónoma.

Por tanto, na base desta lei, nun apareci ningúnha mención explícita ao patrimonio lingüístico como tal, de maneira independente.

¿Cúais son os obxectos de protección desta lei? No texto se categorizan tres tipos de bens: “Podrán ser declarados Bien de Interés Cultural tanto los inmuebles como los muebles y los bienes

¹² O artigo establece o seguinte:

1. *El castellano es la lengua española oficial del Estado. Todos los españoles tienen el deber de conocerla y el derecho a usarla.*
2. *Las demás lenguas españolas serán también oficiales en las respectivas Comunidades Autónomas de acuerdo con sus Estatutos.*
3. *La riqueza de las distintas modalidades lingüísticas de España es un patrimonio cultural que será objeto de especial respeto y protección.*

intangibles". Sin embargo, o que se desarrolla ao largo do texto ten que ver na práctica totalidai con os dois primeiros; desta maneira, as disposicións que se poderían aplicar ás realidais lingüísticas son dúas: por unha parte, no título I, no que se establecín as categorías dos bens históricos e culturais no punto 3, se declara que:

Las artes y tradiciones populares, los usos y costumbres de transmisión consuetudinaria en canciones, música, tradición oral, las peculiaridades lingüísticas y las manifestaciones de espontaneidad social extremeña, podrán ser declarados y registrados con las nuevas técnicas audiovisuales, para que sean transmitidos en toda su pureza y riqueza visual y auditiva a generaciones futuras.

Por outra, no artículo 60, como medidas de protección dos bens intangibles se estipula que:

Los bienes etnológicos intangibles como usos, costumbres, creaciones, comportamientos, las formas de vida, la tradición oral, el habla y las peculiaridades lingüísticas de Extremadura serán protegidos por la Consejería de Cultura y Patrimonio en la forma prevista en esta Ley, promoviendo para ello su investigación y la recogida exhaustiva de los mismos en soportes que garanticen su transmisión a las generaciones venideras.

Por último, no título VII, *De las medidas de estímulo*, tampoico encontramos ningúnha medida que recolla un estímulo para ningúnha das linguas do territorio. En suma, nun contamos con ningúnha norma que obrigue aos poderes públicos e ás institucións a protexer as linguas extremeñas e promover o seu uso público en tódolos ámbitos.

Sí contamos coa declaración, ao abrigo desta Lei de Patrimonio, de A Fala, "habla de valor lingüístico, histórico y cultural", como Ben de Interés Cultural (BIC) no ano 2001. Esta declaración é importante por o seu valor simbólico (somos a única realidai lingüística extremeña con unha declaración deste tipo), pero nun implica ningúnha actuación posterior (por un lado, porque a declaración como tal nun concreta ningúnha medida; por outro, porque quizas as autoridades locais e provinciais nun han encauzado as súas exigencias remitindo a tal declaración). Na mesma, se pode ler o seguinte: "La lengua pertenece a los hablantes, «A Fala», pertenece a los habitantes de estas tres localidades y han de ser ellos los que digan cómo desean practicarla, en qué medida y con qué limitaciones." Nos sorprendi que a administración delegue nos falantes dunha lingua minorizada a capacidade

de decisión sobre as limitacións que desean ter para a súa lingua. Inda que estas declaracións *a priori* poian parecer un exerciciu de libertai democrática, mais ben parecín ser frutu dunha concepción das linguas contraria aos postulaus da Política i Planificación Lingüísticas (PPL), do cual falaremus brevementi a continuación.

Tó o expostu anteriormenti nun implica que nun se poian desenvolver accións de promoción lingüística i cultural; de feito, nos últimos anos se están levandu a cabu mutas iniciativas con esti objetivu: representación de obras de teatru i publicación dunha revista local en As Ellas por parti de U Lagartu Verdi, introducción de actividais sobre i en Fala en tós os centrus educativus i, comu iniciativas máis institucionais, o Parqui Cultural Serra de Gata, dependenti da Diputación de Cáceris, contempla varias medías nesti sentíu no sei planu de acción. Sin embargo, nun podemos deixar que os falantis sean unha especi de “héroes lingüísticos” que siguin transmitindu a súa lingua a pesar dos obstáculos, nin que os docentes contin apenas coa súa boa voluntai (i unha carga de traballu extraoficial non recoñocía).

4.3. Política i Planificación Lingüísticas

Tendu en conta tó o anterior, se fai máis que nunca necessariu implementar medías de protección, normativización i, consecuentementi, normalización pa A Fala, seguindo os principius da PPL. É esta unha subdisciplina vinculá á Sociolingüística que surgiu a mediaus do siglu XX i que estudia as intervencións conscientis en materia lingüística. Inda que comu disciplina científica é relativamenti redenti, tais intervencións nun son novas: o ser humanu históricamenti ha intentau influir no usu que fain os falantis das diferentis variedais lingüísticas, solu que esta influencia se derivaba únicamenti de decisións políticas i económicas. No casu das linguas minoritarias o minorizás, é consensual que a falta de unha PPL é unha das causas da pérdida lingüística.¹³

Por límitis de espaciu, nun nos vamos a deter aquí en definir estis dois conceptus i analizar as súas implicacións, objetivus i

¹³ Vid. Grenoble/ Whaley (1998) pa unha descripción mais detallá das macro i microvariablis que determinan o grau de peligru en que se encontra unha lingua minoritaria.

desarrollu¹⁴, pero sí consideramus pertinenti recordar o modelu basi de planificación lingüística:

	Forma (Política lingüística)	Función (Cultivo da lingua)
A. Sociedad (Planificación de estatus)	1. Selección (processu de decisión) a. Identificación do problema b. Localización da norma	3. Implantación (difusión educativa) a. Procedimentus correctoris b. Evaluación
B. Lingua (Planificación de corpus)	2. Codificación (processu de estandarización) a. Preparación da ortografía b. Preparación da gramática d. Preparación do léxicu	4. Elaboración (desarrollo funcional) a. Modernización da terminología b. Desarrollu estilístico

Fig. 2. Etapas de planificación lingüística (Haugen, 1983; Escoriza, 2008)

Comu se desprendi do cuairu, temos dúas dimensións principais: a planificación de corpus i a de estatus. A planificación de corpus atendi aos aspectus mais lingüísticos i é feita por especialistas. Se trata dun traballu no corpus da lingua, na descripción do léxicu i da gramática (para o que ia contamos con importantis aportacións), na representación gráfica, nas posteriores reformas ortográficas, no aumentu do caudal léxicu, etc. Esti é, en primeira instancia, un traballu técnico, pero que tamén requere un esforzo comunitariu e institucional.

A planificación de estatus atendi ás dimensións extralingüísticas i sociais i ten como obxectivo

(...) crear el marco de condiciones políticas, legales y sociales en el que una variedad lingüística que por regla general sólo se utilizaba oralmente, pueda convertirse en un instrumento de comunicación que sea utilizado de modo general en todos los dominios de la comunidad lingüística correspondiente. (Winkelmann 1994: 8)

¹⁴ Unha síntesis sobre as definicións i campos de aplicación destes dous conceptos se pode encontrar en Aguilera Martín (2003).

Si ben, comu comentábamus no apartau anterior, son ca ve máis as actividais en A Fala que levan a cabu os centrus educativos, sería convenienti, siguindu o modelu expostu i as propias necesidais manifestás por os docentis do val, traballar na normativización destas variedais pa facilitar unha introducción máis efectiva no currículum da ensinanza reglá, o cual é, para nós, a maior necesidai de A Fala nestis momentus. Solu desta maneira, cuandu a comunidai acepti no fundamental esti traballu de normativización i se vaia desenvolvendu a súa presenza no sistema educativo, se poderá començar a elaboración do estándar i a acomodación da lingua aos novus contextus de usu. Desta forma, a realidai da lingua nun será únicamenti a dialectalización i tenrá capacidai pa ocupar os espacios hasta agora reservaus á lingua dominantí (administración, sistema educativo, medius de comunicación...) i pa normalizarsi socialmenti:

La normativización es la fijación del código lingüístico del idioma para adecuarlo a las necesidades de normalización social (...). Cuando una lengua no está normalizada socialmente, se utiliza exclusiva o predominantemente de manera oral y en el ámbito familiar. En ese estado primario, la lengua no tiene más manifestación que la multiplicidad dialectal; lo que para una lengua normalizada es un aspecto más de su realidad, para una lengua no normalizada es su única realidad. Además, una lengua no normalizada se usa única y preferente en registros orales informales, por lo que no está capacitada para desarrollar sus capacidades en registros o temas más elaborados. La normativización surge por la necesidad de normalizar socialmente. (Ramón d'Andrés Díaz, 2006: 204).

Bibliografía

a. Bibliografía específica sobre a Fala

- Almaraz Pestana, Jesús (1989): "Lengua y sociocentrismo" en Javier Marcos Arévalo / Salvador Rodríguez Becerra (coords.), *Antropología cultural en Extremadura*, Mérida, Editora Regional de Extremadura, pp. 593-599.
- Berjano, Daniel (1909): "Ensaio de un vocabulario del dialecto de la Sierra de Gata", *Revista de Extremadura*, XI, XLV, pp. 481-485.
- Bierhenke, Wilhelm. (1929): "Das Dreschen in der Sierra de Gata", *Volkstum und Kultur der Romanen*: II, pp. 20-82.
- Carrasco González, Juan M. (1996): "Hablas y dialectos portugueses o galaico-portugueses en Extremadura (Parte I: Grupos dialectales.

- Clasificación de las hablas de Jálama), *Anuario de Estudios Filológicos*, 19, pp. 135-148.
- Cintra, Luís F. Lindley (1959): *A linguagem dos foros de Castelo Rodrigo. Seu confronto com a dos foros de Alfaiates, Castelo Bom, Castelo Melhor, Coria, Cáceres e Usagre. Contribuição para o estudo do leonês e do galego-português do sec. XIII*, Lisboa: Publicações do Centro de Estudos Filológicos.
- Costas González, Xosé-Henrique (1992): “Breve caracterización das falas (fundamentalmente galegas) do Val do Río Ellas”, *Cadernos de Língua*, 6, pp. 85-107.
- Costas González, Xosé-Henrique (1999): “Valverdeiro, lagarteiro e mañego: o ‘galego’ do Val do Río Ellas (Cáceres)” en Francisco Fernández Rei / Antón Santamarina (eds.), *Línguas e variedades minorizadas. Estudos de sociolingüística românica*, Santiago de Compostela, Servicio de publicaciones de la Universidad de Santiago de Compostela, pp. 83-106.
- Costas González, Xosé-Henrique (2013a): *O valego. As falas de orixe galega do Val do Ellas (Cáceres- Extremadura)*, Vigo, Edicións Xerais de Galicia.
- Costas González, Xosé-Henrique (2013b), “O galego do Val do Ellas e a Carta Europea das Línguas Rexionais e Minoritarias”, *A letra miúda. Revista de sociolingüística da CGENDL*, 3. última consulta][http://coordinadoraendl.org/aletramiuda/artigos/art4_n3.pdf, última consulta o 03/12/2018]
- Costas González, Xosé-Henrique (2015): *Nas vosas falas. Algunhas ideas*, Santiago de Compostela, Edicions Positivas.
- Espinosa, Aurelio M. -hijo- (1935): *Arcaísmos dialectales. La conservación de s y z sonoras en Cáceres y Salamanca*, Madrid, *Revista de Filología Española*, anejo XIX.
- Fernández Rei, Francisco (2000): “As falas de Xálama e a súa relación coa lingua galega. Notas sobre o ‘descubrimento’ do ‘galego’ de Cáceres” en Antonio Salvador Plans / María Dolores García Oliva / Juan M. Carrasco González (eds.), *Actas del I Congreso sobre ‘A Fala’*, Mérida: Mérida, Editora Regional de Extremadura- Gabinete de Iniciativas Transfronterizas de la Junta de Extremadura., pp. 109-140.
- Fink, Oskar (1929a): “Contribución al vocabulario de Sierra de Gata”, *Volkstum und Kultur der Romanen*, II, pp. 83-87.
- Fink, Oskar (1929b): *Studien über die Mundarten der Sierra de Gata*, Hamburg, F. de Gruiter.

- Frías Conde, Francisco Xavier (1997): "Sobre os bloques dialectais do galego: unha nova proposta", *Revista de Filología Románica*, 1, 14, pp. 241-256.
- Gargallo Gil, José Enrique (1999): *Las hablas de San Martín de Trevejo, Eljas y Valverde del Fresno. Trilogía de los tres lugares*, Mérida, Editora Regional de Extremadura- Gabinete de Iniciativas Transfronterizas de la Junta de Extremadura.
- Gargallo Gil, José Enrique (2007): "Gallego-portugués, iberromance. La *fala* en su contexto románico peninsular", *Limite*, 1, pp. 31-49.
- González Salgado, José Antonio (2009): "Las hablas de Jálama econjunto de la dialectología extremeña", *Revista de Filología Románica*, 26, pp. 51-70.
- Haßler, Gerda (2006): "A Fala: normalización tardía e identidade cultural", *Revista de Estudios Extremeños*, LXII, 2, pp. 637-659.
- Iglesias Ovejero, Ángel (2010): "Situación del habla de El Rebollar (Salamanca): analogías y contrastes con las hablas extremeñas", *Lletres Asturianas*, 103, pp. 35-59.
- Krüger, Fritz (1914): *Studien zur Lautgeschichte westspanischer Mundarten*. Hamburgo, Lüchte & Wulff, Traducción española Juan Carlos González Ferrero (2006): *Estudio fonético-histórico de los dialectos españoles occidentales*, Zamora, Instituto de Estudios Zamoranos Florián de Ocampo.
- López Vidal, José (1910): "Cuadro de costumbres (escrito en la fabla popular de San Martín de Trevejo)", *Revista de Extremadura*, XII, pp. 230-232 i 356-360.
- Madoz, Pascual (1849): *Diccionario geográfico-estadístico de España y sus posesiones de Ultramar*, Madrid, Imprenta de José Roja.
- Manso Flores, Ana Alicia (2016a): "Enquisa recente no IES Val de Xálima", *Sermos Galiza. Caderno de Análise*, 133 (25/02/2016), p. 6.
- Manso Flores, Ana Alicia (2016b): La vitalidad de la Fala a partir de un sondeo sociolingüístico en Valverde del Fresno", *e-Aesla*, 2, pp. 211-223.
[<http://cvc.cervantes.es/lengua/eaesla/pdf/02/22.pdf>, última consulta o 28/11/2018]
- Maia, Clarinda de Azevedo (1977): *Os falares fronteiriços do concelho do Sabugal e da vizinha região de Xalma e Alamedilla*, Coimbra: Universidade de Coimbra, *Revista Portuguesa de Filologia*, Suplemento IV.

- Martín Durán, José (1999): *A fala. Un subdialecto leonés en tierras de Extremadura*, Mérida: Editora Regional de Extremadura-Gabinete de Iniciativas Transfronterizas de la Junta de Extremadura.
- Martín Galindo, José Luis (1999): *A fala de Xálíma. O falar fronteirizo de Eljas, San Martín de Trevejo y Valverde*, Editora Regional de Extremadura-Gabinete de Iniciativas Transfronterizas de la Junta de Extremadura.
- Menéndez Pidal, Ramón (1960): “Riba-Coa y Sierra de Jálama”, en Manuel Alvar (dir.), *Enciclopedia lingüística hispánica*, Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, pp. L-LI.
- Onís, Federico de (1930): “Notas sobre el dialecto de San Martín de Trevejo”, *Todd Memorial Volumes, Philological Studies*, II, New York, pp. 63-70.
- Radatz, Hans-Ingo (2006): “A Fala de Xálíma”, en Hans-Ingo Radatz/Aina Torrent-Lenzen (eds.), *Iberia polyglotta. Zeitgenössische Gedichte und Kurzprosa in der Sprachen der Iberischen Halbinsel. Mit deutscher Übersetzung*, Titz, Axel Lenzen Verlag, pp. 139-145.
- Rey Yelmo, Jesús Claudio (1997): *Hablas fronterizas extremeñas: el mañegu*, tesis doctoral, Universidad de Extremadura.
- Rey Yelmo, Jesús Claudio (1999): *La fala de San Martín de Trevejo: O Mañegu*, Mérida, Editora Regional de Extremadura- Gabinete de Iniciativas Transfronterizas de la Junta de Extremadura.
- Riobó Sanluís, Benxamín / Sartal Lorenzo, Miguel Anxo (coord.) (2004): *Fala e cultura d'Os tres lugares*, Noia, Toxosoutos.
- Salvador Plans, Antonio (2002): “Unidad y variedad lingüística en Extremadura”, en *Congreso Lenguas y Educación*, Mérida, Junta de Extremadura, pp. 13-24.
- Sanches Maragoto, Eduardo (2011): “*As falas das Elhas, Valverde e S. Martinho (Cáceres): origem galega ou portuguesa?*”, en Ramón de Andrés Díaz (coord.): *Lengua, ciencia y fronteras*, Uviéu, Trabe, pp. 385-425.
[<http://arquitecturadelpueblo.blogspot.com.es/2012/01/ensaio-interesante-sobre-os-falaris-de.html?spref=bl>, última consulta o 30/11/2018]
- Teyssier (1984): Paul Teyssier, *História da língua portuguesa*, Traducción portuguesa de Celso Cunha, Lisboa, Martins Fontes.

- Vasconcelos, José Leite de (1927): “Linguagem de San Martín de Trevejo (Cáceres – Hespanha)”, *Revista Lusitana*, 26, pp. 247-259.
- Vasconcelos, José Leite de (1929): “Samartinhego”, *Opúsculos*, IV, Coimbra, Imprensa da Universidade, pp. 671-675.
- Vasconcelos, José Leite de (1933): “Português dialectal na Região do Xalma”, *Revista Lusitana*, n. 31, pp. 164-275.
- Viudas Camarasa, Antonio (1982): “Un habla de transición: el dialecto de San Martín de Trevejo”, *Lletres Asturianas. Boletín Oficial de l'Academia de la Llingua Asturiana*, 4, pp. 55-71.
- Zamora Vicente, Alonso (1960): *Dialectología española*, Madrid, Gredos.

b. Textos de política lingüística

- Aguilera Martín, Juan Antonio (2003): “Política y planificación lingüísticas. Conceptos, objetivos y campos de aplicación”, *Interlingüística*, 14, pp. 91-96.
- Escoriza Morera, Luis (2008): *Comentarios de política y planificación lingüística*, Madrid, Arco/Libros.
- Grenoble, Leonore A. / Whaley, Lindsay J. (1998): “Towards a Typology of Language Endangerment”, en Leonore A. Grenoble / Lindsay J. Whaley (eds.), *Endangered Languages*, Cambridge, Cambridge University Press, pp. 22-54.
- Haugen, Einar (1983): “The implementation of corpus planning; theory and practice”, in Juan Cobarrubias / Joshua A Fishman (eds.), *Progress in Language Planning, international perspectives*, Berlin, Mouton, pp. 269-289.
- Ramallo, Fernando (2017): “La Carta Europea para las Lenguas Regionales o Minoritarias en su 25 aniversario”, *Bat Soziolinguistika* 103, 2, pp. 75-88. [https://www.researchgate.net/publication/318793052_La_Carta_Europea_para_las_Lenguas_Regionales_o_Minoritarias_en_su_25_aniversario, última consulta o 03/12/2018]
- Ramallo (2018): Fernando Ramallo, “Conclusiones del Foro de debate sobre la Carta Europea para las Lenguas Regionales o Minoritarias en el Estado español”, Consello da Cultura Galega, Santiago de Compostela.

c. Normativa

- Consejo de Europa (1992): *Carta Europea de las Lenguas Regionales y Minoritarias*

- [<http://www.consello.org/pdf/cartaeuropea92.pdf>, última consulta 03/12/2018]
- Constitución Española, *Boletín Oficial del Estado*, 29 de diciembre de 1978, pp. 29313-29424.
- Decreto 45/2001, de 20 de marzo, por el que se declara Bien de Interés Cultural la «A Fala», *Diario Oficial de Extremadura*, 36, 27 de marzo de 2001 pp. 2859-2860. [<http://doe.juntaex.es/pdfs/doe/2001/360o/01040052.pdf>, última consulta el 04/12/2018]
- Ley 2/2008, de 16 de junio, de Patrimonio de la Comunidad Autónoma de Extremadura, *Diario Oficial de Extremadura*, 17 de junio de 2008, 116.
- Ley Orgánica 1/2011, de 28 de enero, de reforma del Estatuto de Autonomía de la Comunidad Autónoma de Extremadura, *Boletín Oficial del Estado*, 25, 29 de enero de 2011. [<https://www.boe.es/boe/dias/2011/01/29/pdfs/BOE-A-2011-1638.pdf>, última consulta o 04/12/2018]